॥ ॥अथवादसुधाकरः प्रारभ्यते॥ ॥

॥श्रीगणेशायनमः॥शाब्देब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति॥इतिवात्सल्यवान्बिभ्रत्तद्रूपंपातुमाधवः॥१॥कोलाहलोऽत्रकुधि
यांनप्रत्यूहोविवेकिनाम्॥कलिदोषोरमानाथदासमीष्टेनवीक्षितुम्॥२॥आख्यातस्यकृतौशक्तिर्नतुकर्त्तरिकृत्स्याश्रयत्वमेवहिकर्तृ
त्वंतत्त्वंकृतिरूपमित्यनंतकृतीनांशक्यतावच्छेदकत्वेगौरवादितितार्किकाः॥नचैवंरथोगच्छतीत्यादावचेतनेरथेकृतेर्बाधादाश्रयत्वा
देर्लक्षणायांलक्ष्यतावच्छेदकगौरवेणसाम्यमितिवाच्यम्॥अतिरिक्तशक्तिकल्पनापेक्षयाक्लृप्तायांशक्तिसंबंधरूपलक्षणायांगौरवाभा
वात् ननुलक्षणाश्रयणेकथंवर्तमानत्वादीनामन्वयः।युगपद्वृत्तिद्वयाऽनभ्युपगमादितिचेन्न।शक्ततावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकयोर्भेदात्॥
लट्त्वेनहिवर्तमानत्वेशक्तिः।लकारत्वेनलक्षणेति।अतएवसकृदुच्चरितइतिन्यायात्कथंकृतिवर्तमानत्वयोर्युगपद्बोधइत्यपिनाशंक्यम्
लकारत्वलट्त्वरूपशक्ततावच्छेदकभेदात् ननुतथापिलक्षणाज्ञानजन्याश्रयत्वाद्युपस्थितेर्युगपत्हेतुत्वकल्पनेगौरवमितिचेन्न तद्विष
यकशाब्दबोधंप्रतितद्विषयकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनैवहेतुतयालक्षणाज्ञानस्यपृथक्हेतुत्वाऽभावात् घटपदात्समवायेना
काशस्मरणेतच्छाब्दबोधवारणायवृत्तिज्ञानेतिविशेषणम्।अथैवमनुकूलत्वादीनांसंसर्गाणांशाब्दबोधविषयत्वंदुर्लभमिति
चेन्न घटपदादुपस्थितस्यघटत्वस्यविशेष्यतयान्वयवारणायतत्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधंप्रतितत्धर्मप्रकारकतद्
विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्हेतुत्वावश्यकतयासंसर्गस्यतत्धर्मप्रकारकत्वाभावेनादोषात् स्यादेतत् वृत्त्यनुपस्थि

तस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधविषयत्वे राजपुरुष इत्यादौ थावत्संबंधभानापत्तिः जन्यजनकभावादेरपि संभवादिति चेन्न तात्प-
र्यस्य नियामकत्वात् अत्रेदमवधेयं आख्यातस्य कर्तृवाचकत्वाभावे पच्यते तंडुलेनेत्यादौ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यतिदे-
शात्कर्मणि द्वितीयापत्तिः वैय्याकरणानां तु लिङ्गाशिष्यङिति द्विलकारका इत्यनुवृत्तेर्लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थान्ना-
तिप्रसंगः ॥ भावे लकारे च लकारेण कर्तुरनुपस्थितेः एवं भेत्तव्यं कुसूलेनेत्यत्रापि कर्मवत्कर्मणेति कर्मवद्भावाभ्द्भावे प्रत्ययाना-
पत्तिः अस्मन्मते च लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भावात्कृतिकर्तुः कर्मवत्त्वाभावेनोक्तदोषाभावः न च लकारवाच्य कृ-
त्याश्रयः कर्ता कर्मवदित्यर्थान्निस्तारः शंक्यः लकारस्य तत्र विक्लृत्याश्रयवाचकत्वेन कृतिवाचकत्वाभावात् तदाश्रयत्व-
स्याप्यसंभवाच्च न च लकारार्थसंख्याश्रयः कर्मकर्ता कर्मवदित्यर्थ इति वाच्यम् पच्यमानस्तंडुल इत्यादौ लकारेण संख्याया अ-
नुपस्थित्या कर्मवद्भावानापत्तेः अत एव लकारार्थकर्तृत्वाश्रयः कर्ता कर्मवदित्यर्थेऽप्यत्र न निर्वाहः वाचनिकातिरिक्तवचनारंभस्यै-
व गुरुत्वात् किंच लक्षणायाः शक्यानुसंधानपूर्वकत्वाल्लक्षणायां लाघवं निर्युक्तिकमेव अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषाद-
श्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयो न तु निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषः ॥ ॥ पूर्वपदे लक्षणाप्रसंगादिति सकलसिद्धांतः अत एव
राजपुरोहितौ स्वाराज्यकामो यजेतामित्यत्र राजा च पुरोहितश्चेति द्वंद्वो न तु राज्ञः पुरोहिताविति तत्पुरुषो लक्षणाप्रसंगादिति सर्वसिद्धां

बा०र०
२

तः अतएवोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दः कर्मनामधेयमुद्भिच्छब्देन खनित्रादिकं गृहीत्वोद्भिद्वता यागेनेत्यर्थाश्रयणे
तुमत्वर्थलक्षणापत्तिरिति उद्भिदधिकरणं संगच्छते वस्तुतस्तु फलव्यापारयोरुभयोर्धातुलभ्यत्वादखंडशक्तिरूपमाश्रयत्वमेवाख्या
तशक्यतावच्छेदकमिति न गौरवसंभवना तार्किकपरिभाषाया यत्नत्वस्येव शाब्दिकपरिभाषया आश्रयत्वस्याप्यतिरिक्तत्वे बाधकाभावा
त् कुमारीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये कौमारादीनामपि जातित्वमभ्युपगच्छतां भाष्यकारादीनां नित्यैव जाति रि
ति नियमात् अत एव दीधितिकृतापि सिद्धांतलक्षणे ऽधिकरणत्वादीनामतिरिक्तत्वं स्वीकृतं तस्य हि अधिकरणस्वरूपत्वे आधेयस्वरू
पत्वे वा परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्वेपीदानीं भूतलं घटवदिति प्रत्ययप्रसंग इति विस्तरस्तत्रैव किंचाश्रयत्वं नित्यमेवास्तु उत्पादविना
शव्यवहारस्तु निरूपितत्वाद्युत्पत्त्यादिकमादायैवास्तु वायुत्वरूपयोः समवायस्यैकत्वेपि रूपनिरूपितत्वाभावेन वायौ रूपवत्ताप्रतीत्य
भाववत् किंच लकारस्य यत्नार्थत्वे पचंतं चैत्रं पश्येत्यादावपि यत्नमात्रबोधापत्तिः तथा चानन्वयः नहि तत्र यत्नस्याश्रयतासंबंधेना
न्वयः संभवति नामार्थयोरभेद इति नियमात् न च तत्र शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः शक्यास्थानिनामेव तार्किकमते वाचकत्वात् स्थान्य
र्थेन निराकांक्षतया कर्तरि कृदित्यस्य तत्रानुपस्थितेः अन्यथा पच्यमान इत्यत्रापि तदापत्तेः अथ पचंतमित्यादौ लकारस्य कर्तरि लक्ष
णेति चेत्सत्यं पाकपदादीनां नहृति लक्षणया पाको देवदत्त इत्यादेरप्यापत्तेः किंच लाक्षणिकं नानुभावकं लाक्षणिकार्थस्य बोधे पदांतर

रत्वात् स्यादेतत् पश्यलक्ष्मणपंपायांबकः परमधार्मिक इत्यादौ बकादेः प्रातिपदिकत्वसंभवात् द्वितीयादुर्वारे
ति चेन्न तत्राप्यस्त्यादिक्रियाध्याहारेणैवबोधात् अतएवधिक् देवदत्तेत्यादौदिधिगादियोगेपिनद्वितीयासंबोधनं
क्रियायांविशेषणमितिसिद्धांतितत्वेनास्मन्मतेऽध्याहृतक्रियाया एव विशेष्यत्वात् अतएवपांडुदेवदत्तोमागायती
त्यत्रगानादेरेवकर्मत्वमनुभवसिद्धं एतेनश्रुत्वाममैतन्माहात्म्यंतथाचोत्पत्तयःशुभाइत्यत्रोत्पत्ते रितिद्वितीयावारणा
यार्षत्वंस्वीकुर्वंतः परास्ताः तत्राप्यध्याहृतायाःसंतीत्यादिक्रियायाएवविशेष्यत्वात् अथप्रथमांतस्यविशेष्यत्वाभा
वेसुरथोनामराजाभूत्समस्तेक्षितिमंडले॥तस्यपालयतः सम्यगित्यादौतच्छब्देनसुरथपरामर्शानापत्तिरितिचेदेवंत
र्हितुल्येपराधेस्वर्भानुर्भानुमंतंचिरेण यत्तु हिमांशुमाशुग्रसतेतन्म्रदिम्नःस्फुटंफलमित्यादौतच्छब्देनग्रसनस्यपरा
मर्शानापत्तिः अतएवच भावप्रधानमाख्यातमितियास्कवचनमप्युपपद्यते नचाख्यातार्थेषुसंख्याकालादिषुभाव
नायाःप्राधान्यमितितदर्थःशंक्यः यत्रोभेभावप्रधानेभवतइतिनिरुक्तवचनमुपादाययत्रोभेनामाख्यातेभवतस्तत्रभा
वप्रधानेक्रियाप्रधानेइत्यर्थइतितद्भाष्यव्याख्यायाअसंगतिः किंचपठन् गच्छतीतिवत्पठतिगच्छती त्य पिप्रयोगाप
त्तिः॥पाठानुकूलकृतिमांश्चैत्रोगमनानुकूलकृतिमानितिबोधसंभवात् शाब्दिकमतेतुक्रिययोःपरस्परमनन्वयान्नत

थाप्रयोगः कथंतर्हि पचतिभवतीत्यत्रपाकक्रियाभवतिक्रियायाःकर्त्रीभवंतीतिभाष्यम् अतएवतिङंतोपस्थापि
ताक्रियाक्रियांतरैःसमवायंनगच्छतीतिउक्तंभाष्यएवेतिचेत्सत्यम् कर्तृकर्मभावेनक्रिययोःपरस्परमन्वयोभवतिन
तुकरणत्वेनेतिकैयटेनव्याख्यातम् किंचधात्वर्थव्यापारप्रकारकशाब्दबोधंप्रत्याख्यातजन्योपस्थितेस्तार्किकम
तिहेतुतयापुरीमवस्कंदलुनीहिनंदनंमुषाणरत्नानिहरामरांगनाः विगृह्यचक्रेनमुचिद्विषाबलीयइत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं
दिवइत्यादौपुर्यवस्कंदनरूपाऽस्वास्थ्यक्रियेत्याद्याकारकान्वयाभावेधातुसंबंधेविहितस्यलोडादेरनापत्तिः किंचधातु
संबंधेप्रत्ययाइत्यस्यधात्वर्थानांपरस्परसंबंधेसतियस्मिन्कालेप्रत्ययाउक्तास्ततोऽन्यत्रापिभवंतीत्यर्थः वर्तमानसामी
प्यइत्यादिनाकालबाधस्यैवप्रक्रांतत्वात्कालएवबाध्यतेतत्रापिगौणत्वात्कृदुपस्थाप्यस्यगौणत्वानापत्तेउक्तकालबाध
रूपव्यवस्थायाअनुपपत्तिर्बोध्या अपिचसुवृष्टिश्चेदभविष्यत्सुभिक्षमभविष्यदित्यादौक्रिययोःकार्यकारणभावेना
न्वयाभावेहेतुहेतुमतोर्लृङित्यादेरप्रवृत्यापत्तेरितिदिक् धातूनांतुफलव्यापारोभयवाचकत्वंनतुव्यापारमात्रवाचक
त्वं नचकर्मणीद्वितीयेत्यत्रकर्मपदस्यकर्मत्वपरतयाकर्मत्वंचफलमेवेतिफलंद्वितीयार्थएवेतिनैयायिकनव्योक्तंशक्य
सकर्मकाकर्मकत्वविभागानापत्तेः फलव्यापारोभयवाचकत्वंसकर्मकत्वंकेवलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वमि

तिते: स्वीकारात् नच यद्धातुसमभिव्याहारे फलं व्यापारश्च प्रतीयते स धातुः सकर्मक इति तल्लक्षणमस्त्विति वाच्यं कर्मप्रये
गे सकर्मकत्वज्ञानं सकर्मकत्वज्ञाने च कर्मप्रयोग इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः अथायमाशयः संयोगरूपफलबोधे गमधातुस
मभिव्याहारः कारणमावश्यकश्चायं कार्यकारणभावः अन्यथा गच्छतीत्यत्र विभागानुकूलव्यापार एव कुतो न प्रतीयत इ
त्यत्र नियामकाभावात् गमधातुसमभिव्याहारस्य कारणत्वापेक्षया गमधातोः कारणत्व एव लाघवात् अत एव पाको गमन
मित्यत्र न पर्यायता नच तत्र तत्तत्फलावच्छिन्ने व्यापारे लक्षणा तात्पर्यग्राहकं विना लक्षणाया असंभवात् स्वरसत एव
तद्बोधोदयेन लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च बोधकत्वं स्वीकृत्य वाचकत्वं नास्तीत्यस्य दुर्वचत्वाच्च किंच शाब्दबोधे वृत्त्या पदज
न्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुतया फलविषयकशाब्दबोधं प्रति द्वितीयाजन्योपस्थितेर्हेतुत्वे गौरवम् नच धातुजन्यफलोपस्थि
तेर्हेतुत्वं कल्प्यमिति साम्यमिति वाच्यम् फलविशेषबोधे धातुविशेषसमभिव्याहारस्य नियामकत्वेन तदंशे साम्यात् अथा
श्रयमात्रं द्वितीयार्थ इति द्वितीयाजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने साम्यमिति चेन्न ग्राममध्यास्ते अधिशेते इत्यादिप्रयोगानुरोधेना
न्यत्वयबोधं प्रति तद्धेतुत्वस्य भवतो व्यावश्यकत्वात् किंच व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे पच्यते तंडुलः स्वयमेवेत्यादौ कर्मवद्भा
वानापत्तिः नच धात्वर्थजन्य फलाश्रयत्वमेव कर्मवद्भावविषय इति वाच्यम् पच्यते घटः स्वयमेवेत्यस्यापत्तेः धात्वर्थज

न्ययत्नजन्योत्पत्तिरूपफलस्यघटेसत्त्वात् अन्यथाक्रियतेघटः स्वयमेवेत्यस्यानापत्तेः क्रियाचव्यापारसमुदायः। तदुक्तंहरिणा यावत्सिद्धमसिद्धंवासाध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्साक्रियेत्यभिधीयतेइति एतेनधात्वर्थःक्रियातद्वाचकत्वंचधातुत्वमित्यन्योन्याश्रयोऽपास्तः साध्यत्वंचक्रियांतरानुत्थापकत्वंतदेवासत्वभूतत्वं एतदेवाभिप्रेत्योक्तंहरिणा असत्वभूतो भावश्चतिङ्पदैरभिधीयतेइतिव्यापाराणामनंततेतितद्वादिन्यायेनबुद्धिविशेषादेरेवशक्यतावच्छेदकानांनियामकत्वात् लकारविशेषाणांलडादीनांतुवर्तमानत्वादिकमप्यर्थः वर्तमानत्वंचप्रारब्धाऽपरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वम् वर्तमानत्वादीनांतुधात्वर्थव्यापारेएवान्वयः सतत्सत्वेएवपचतीत्यादिप्रयोगात् तार्किकास्तुयत्नएववर्तमानत्वादीनामन्वयः यत्नाभावेऽग्निसंयोगादिरूपव्यापारसत्वेप्ययंनपचतीतिप्रयोगात् वस्तुतस्तुयत्नस्यापिव्यापारविशेषत्वाददोषः किंचजानातीत्यादौव्यापारएवतेषांवर्तमानत्वान्वयः दृष्टेनश्यतीतिप्रयोगवारणायोत्पत्तेरप्याख्यातार्थत्वंस्वीकृत्यतत्रैववर्तमानत्वादीनामन्वयइतिदीधितिकृतापिस्वीकारादनेककार्यकारणभावप्रसंगः नचव्यापारेतदन्वयेनाशस्यवर्तमानत्वान्नष्टेपिघटेनश्यतीतिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम् प्रतियोगित्वसहितनाशसामग्रीसमवधानस्यैवतत्रव्यापारात् तच्चेदंवर्तमानत्वादिलकारद्योत्यंवाच्यंवेतिपक्षद्वयमपिक्षोदक्षममेव कालस्यक्रियारूपतयाक्रियामात्रस्यचधातुवाच्यत्वात् लकारोद्योतकएव अथवाक्रिया

गतंवर्तमानत्वादिलकारवाच्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः परोक्षत्वमतीतत्वमनद्यतनत्वं च लिडर्थः परोक्षत्वं च वक्तृसाक्षात्काराविष
यत्वं व्याख्यातेनेकिरणावलीमुदयनइतित्वयुक्तमेव एवं च कैसुबंधुः सुजनैकबंधुरित्यपि प्रत्युक्तं यत्तु णलुत्तमो वेति ज्ञापकादपरोक्षेपि लि
ड्भवतीति तन्न चित्तविक्षेपादिना स्वक्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभावे उत्तमप्रयोगात् यथा बहुजगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहमिति
यत्तूक्तं वर्धमानेन तिङन्तप्रतिरूपकोयं निपात इति तच्चिन्त्यम् तथासति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावेन किरणावलीमित्य
स्य कर्मत्वानापत्तेः इत्याख्यातार्थधात्वर्थनिर्णयः समासस्थले विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वं घटादिपदे घकारादीनामिव तत्रावयव
वानां निरर्थकत्वादिति शाब्दिकाः तार्किकास्त्ववयवशक्त्यैव निर्वाहमिच्छंति तन्मते समासे वृत्तिमत्त्वरूपार्थवत्त्वाभावात्प्रातिप
दिकत्वानापत्तिः अवयवार्थमादाय समुदायस्यार्थवत्त्वं तु न संभवति एवमपि समुदायस्य शक्तिलक्षणयोरसंभवात् अर्थवत्त्वं त्वत्र सू
त्रे वृत्तिमत्त्वमेव अन्यथा गवित्ययमाहेत्यादावपि प्रातिपदिकत्वापत्तिः सिद्धांते तु अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायां सादृश्याद
द्वौशब्दादीनामुपस्थापकत्वेपि वृत्त्योपस्थापकत्वाभावान्नार्थवत्त्वं न च तत्र समासग्रहणात्प्रातिपदिकत्वं तथासति समासग्रहण
स्य नियमार्थत्वाभावे वाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुब्लुगापत्तेः मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृद्ग्रहणपरिभाषया प्रातिपदिकत्वापत्ते
श्च राजपुरुष इत्यादौ नामार्थयोरिति नियमाद्राजाभिन्नः पुरुष इति बोधापत्तिश्च राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणया राजसंबंध्य

वा॰सु॰ ७ भिन्नः पुरुष इव बोधाभ्युपगमे तु राज्ञी दासी इत्यत्र समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावापत्तिः वृत्तेः प्राकू यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंव
द्भावः इत्युक्तौ तु मृगीव चपला मृगचपले त्यादावपि पुंवद्भावानापत्तेः अत्र हि सदृशलक्षणया सामानाधिकरण्यं एवं चित्रगुरि
त्यादावपि चित्राः भिन्ना गौरिति बोधवारणाय गोपदस्य चित्रगवीस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धांतः सोऽप्य
संगतः समानाधिकरणलक्षणपुंवद्भावानापत्तेः अनेकपदस्यैकस्मिन्नर्थे वर्तमानत्वाभावात् देवदत्तंपंडितं जानीहीत्यादावि
व देवदत्तपंडितं जानीहीत्यादावपि पांडित्यस्य विधेयत्वापत्तेश्च अत एव पटुरहं ब्रवीमीत्यत्रास्मदो द्वयोश्चेत्यनेन प्राप्तस्य बहुव
चनस्य सविशेषणानामित्यनेन प्रतिषेधो भवति वयं ब्राह्मणा इत्यत्र तु ब्राह्मणत्वस्य विधेयत्वेन विशेषणत्वाभावान्न निषेधः
किं चावयवानामर्थवत्त्वे ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादाविव ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यपि विशेषणयोगापत्तिः न च यत्र समासघटकी
भूतपदबहिर्भूतपदसापेक्षत्वमभेदेन तत्र समासोऽसाधुः अत एव शौरेः शातितपत्रो यमित्यादौ न दोष इति वाच्यं एतद्वचनारंभस्यैव
गुरुत्वात् मम तु सापेक्षमसमर्थवदिति न वाचनिकं किंतु पदार्थैकदेशत्वान्न ऋद्धादीनामन्वय इतित्यभिप्रायिकम् देवदत्तस्य
गुरुकुलमित्यादौ तु लोके बोधोदयेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकदेशेऽप्यन्वयः स्वीक्रियते एतदभिप्रायेणैवोच्यते भवति वै नित्यसापे
क्षस्य वृत्तिरित्यसमर्थमित्यस्य हि लोके बोधाजनक इत्यर्थः अथ तार्किकमतेऽपि राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणाभ्युपगमेने

कदेशत्वादेव नञर्थादीनामन्वय इतिचेन्न कंठेकालोदास्याः पुत्र इत्यादौ लक्षणायां मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः किं
चयस्य राजपुरुष इत्यत्र लुप्तषष्ठ्यनुसंधानाच्छाब्दबोधस्तस्य पुरुषस्य तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् नहि तत्र षष्ठीनानुसंधेयेति
राजशासनमस्ति अपिच वृत्तेरर्थवत्वाभावे पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यादाविव पुरुषव्याघ्रः शूर इत्यस्य तुल्यार्थत्वापत्तेोऽपमितं
व्याघ्रादिभिरित्यत्र सामान्याप्रयोग इति निषेधात्समासानापत्तेः सिद्धांते तूपात्तधर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यग्रहणे समासो भव
त्येव अतएव भाष्याब्धिः क्वातिगंभीर इत्यत्रापि तत्तदुरवगाहत्वादिना सादृश्यं अतएव वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षणमुद्दि
श्य न प्राथम्य विधिरिति मीमांसकसिद्धांतः अतएव चेदृशा विशेषयोः समासे सति अविमृष्टविधेयतादोषापत्तिरित्यालंकारि
काः एवं राज्ञः पुरुषः शूरश्च भवतीति वाक्ये राजसंबंधशूरत्वोभयस्य पुरुषे बोधवद्राजपुरुषः शूरश्चेत्यपि प्रयोगापत्तिः किंच
राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादिलोपे पाणिपादमित्यादौ चादिलोपे च गौरवात् तस्मात्पंकजादिपदवत्समासेपि शक्तिकल्पनमुचितं
अथ राजपुरुषादेः समुदायस्य शक्तत्वे निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादानां स्थपतिरिति न तत्पुरुषः पूर्वपदे संबंधिनि लक्ष
णाप्रसंगात् किंतु कर्मधारयो लाघवादिति सिद्धांतासंगतिरिति चेन्न तत्पुरुषे संबंध्यादिरूपाधिकपदार्थांतर्भावेणैकार्थीभाव
कल्पनमित्यत एव गुरुत्वात् अतएव बहुव्रीहावन्यपदार्थांतर्भावेणैकार्थीभावः कल्पनीय इति तत्पुरुषापेक्षया तस्य जघन्यत्व

म् नञ्समासे त्वारोपितत्वस्य नञा द्योतितत्वाद्ब्राह्मण इत्यस्यारोपितब्राह्मण इत्यर्थः ब्राह्मणभिन्न इत्यादिस्त्वार्थिकोऽर्थः अतए
वौत्सर्गिकं तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमपि सिध्यतीत्यसर्वस्मै इत्यादौ सर्वनामत्वात्स्मायादयः ननु शाब्दिकमते नञो द्योतक
त्वाद्ब्राह्मण इत्यादावेकार्थीभावासंभवः भिन्नार्थशब्दानामेकार्थवृत्तित्वस्यैवैकार्थीभावपदार्थत्वादिति चेन्न ब्राह्मणत्वमारो
पश्च ब्राह्मणशब्दार्थः तयोश्च परस्परं विषयविषयिभावेनान्वयः आरोपविषयब्राह्मण्यवानित्यर्थः इदमेव नञो द्योतक
त्वं एवं च तादृशपदार्थयोः परस्परमन्वयमात्रेणैकार्थीभावव्यवहारात् भाष्यानुसारिणस्तु नञोऽभाव एवार्थः स च प्रतियोगिनि
विशेषणं विशेष्यो वेति पक्षद्वयम् आद्ये घटो नास्तीत्यत्राभावप्रतियोगिघटकर्तृका सत्तेति बोधः अत्वं भवसीत्यत्र भेदप्रतियो
गित्वद्भिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति बोध इति युष्मदर्थसामानाधिकरण्यसत्त्वान्मध्यमत्वादिव्यवस्था सिध्यति त्वत्प्रतियो
गिकभेदवानित्यर्थे तु तदसिद्धेः एवं न घटा वर्तते इत्यत्र बहुवचनमपि सिध्यति अभावपरत्वे तु तस्यैकत्वात्तदनापत्तेः एवं से
व्यतेऽनेकया सन्नतापांगयानेकमन्यपदार्थे इत्यत्रोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेकवचनं सिध्यति तपंत्यनेके जलधेरिवोर्मय इत्यत्र
त्वनेकशब्दस्यैकशेषेण बोधः द्वितीये त्वभावविशेष्यक एव बोधः उत्तरपदकार्ये तु अनञ्समास इति ज्ञापकादित्यन्यत्र वि
स्तरः इति समासार्थनिर्णयः उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वं अनुभूयते सुखमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकफलशा

लित्वाभावेन कर्मणि लकारानापत्तेः एवं चादीनामपि द्योतकत्वम् अत एव साक्षात्क्रियते हरिरित्यादौ हरेः साक्षात्कारकर्मता
एतेन प्रादीनां द्योतकत्वं चादीनां वाचकत्वमित्यर्धजरतीयमपास्तम् ननु चादीनां वाचकत्वाभावे स्वीकारार्थादौ मिति पदा
च्छाब्दबोधानापत्तिरिति चेन्न निपातानामेव द्योतकत्वेनाव्ययान्तरस्य द्योतकत्वाभावात् ननु लौकिकविषयत्वं निपातार्थः क
रोतेश्च तदनुकूलो व्यापारोऽर्थः तथा च ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयार्थफलाश्रयत्वेन साक्षात्क्रियते हरिरित्यत्रापि करोत्यर्थ
जन्यनिपातार्थफलाश्रयत्वादेव कर्मत्वमस्त्विति वाच्यम् केवलव्यापारवाचकत्वस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्। किं च निपातानां वाचकत्वे शोभनः
समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभनश्च द्रष्टव्य इत्यपि प्रयोगापत्तिः घटस्य समुच्चय इतिवद्धटस्य च इति प्रयोगापत्तिश्च ननु शोभनः समुच्च
य इत्यादौ नामार्थत्वादभेद एव शोभनश्चेत्यादौ तु निपातार्थत्वाच्छोभनवृत्तिः समुच्चय इति भेदान्वय एव निपातातिरिक्त ना
मार्थयोरेवाभेद स्वीकारादिति चेन्न निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशस्यैव गुरुत्वात् अपि च शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरि
ष्यन् रसानिवेत्यादावनन्वयः अत्रोस्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः स चोस्रादिपदानां तत्सदृशपरत्वे
इव शब्दस्य द्योतकत्वे च संगच्छते तथा हि उस्रैरिति करणे तृतीया न चोस्रा न करणमिव शब्दार्थसदृशस्य करणत्वे तु
ननु तत्क्रियाया आवृत्त्योस्रकरणकसकर्मकोद्धरणसदृशशरकरणकोदीच्यकर्मकोद्धरणमित्यर्थान्न दोष इति वाच्यं वार .इयमिवशब्दप्रयोगासंगतेः उपस

वा॰सु॰ ९

गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेन द्योतकतायाः कल्पयितुमुचितत्वाच्च सामान्यप्रमाणानां पक्षपातात् निपातत्वं चाखण्डोपाधिरूपं जातिरूपं वोभयथापि प्रादिचादिसाधारणमेव नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यमिति प्रवादस्य पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमित्याशयः द्योत्यार्थेन चार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमपि इति चाद्यर्थनिरूपणम् जातिरेव शब्दार्थ इति मीमांसकाः तथाहि व्यक्तीनामानन्त्यादेकव्यक्तौ शक्तिग्रहे व्यक्त्यन्तरबोधाच्च न व्यक्तौ शक्तिसंभवः जातिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तिरित्युक्तौ तु नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामतीति न्यायादावश्यकत्वाच्च जातावेव शक्तिरस्तु। व्यक्तिबोधस्त्वाक्षेपात् न चाक्षेपितव्यक्तेः पदार्थत्वाभावाद्गामानयेत्यादौ कथं व्यक्तौ कर्मत्वाद्यन्वयः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति वाच्यं लक्षणया तस्या अपि प्रकृत्यर्थत्वात् लक्षणेवत्यत्राक्षेपशब्दार्थः न चानुपपत्तिप्रतिसंधानं विना कथं लक्षणेति वाच्यं निरूढलक्षणायां तदनपेक्षणात् ननु स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति निपमात्कथं घटत्वेनोपस्थिते लक्षणेति चेन्न एतन्नियमे मानाभावात् अतएव नीलं घटमानयेत्यादौ नीलरूपवति लक्षणेत्याहुः नैयायिकास्तु जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्था इत्याहुः अत्र यद्यपि एकं द्विकं त्रिकं चाथेत्यादिना बहवः पक्षाः शास्त्रसंमतास्तथापि केवलव्यक्तिरेव शब्दार्थ इति पक्षो ज्यायान् शक्तिग्राहकशिरोमणेस्तत्रैव पक्षपातात् ननु व्यक्तीनामे

वशब्दार्थत्वे आनंत्याद्व्यभिचाराच्चेति प्रागुक्तो दोष इति चेन्न जातेरुपलक्षणत्वस्वीकारात् तदुक्तं भट्टपादैः आनंत्येपि हि भा
वानामेकं कृत्वोपलक्षणं शब्दः सुकरसंबंधो न च व्यभिचरिष्यतीति अत्र वदंति व्यक्तीनामानंत्याद्गोत्वादिविशिष्टव्यक्तौ शा
क्तिकल्पने गोत्वादौ शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनस्यावश्यकतया व्यक्तिशक्तिकल्पने प्रयोजनविरहः यथा हि गोत्वांशे शक्यता
वच्छेदकता निरवच्छिन्ना तथास्मन्मते शक्तिरपि निरवच्छिन्नेति न गोत्वत्वप्रवेशाद्गौरवं अथ जातिशक्तिवादिमतेपि गौर्नष्टा इत्या
दौ व्यक्तिभानस्यावश्यकतया शक्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन शाब्दबोधे हेतुतानस्वीक्रियत इति एतावतैव व्य
क्तेरवाच्यत्वव्यवहारात् अत एव व्यक्त्यंशे कुब्जा शक्तिरिति व्यवहारः अत एव संसर्गाणां शाब्दबोधविषयत्वेपि न वाच्यता॥
एवं च गौर्गोपदशक्य इति व्यवहारोपि न विरुध्यते अत्र केचित् घटपदाद्घटत्वेन रूपेणोपस्थितिर्न तु द्रव्यादिरूपेणेति वैषम्यानु
पपत्तिः घटे घटत्वस्येव द्रव्यत्वादेरपि वैशिष्ट्ये विशेषाभावात् तस्माद्घटत्वविशिष्ट एव शक्तिरुपेया घटत्वविशिष्ट इत्यस्य
च घटघटत्वयोरित्येवार्थः घटत्वस्योपलक्षणत्वेऽउक्तदोषानुद्धारात् अत्रेदं तत्त्वम् अलक्ष्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्ववद कारणस्य
च कारणतावच्छेदकत्ववदशक्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावाद्घटत्वादिकमुपलक्षणं अत एव दीधितौ शक्यतावच्छेदके
शक्तिर्दूषितैवेत्यलम् विशेषणविभक्तेरभेदार्थत्वमित्येके साधुत्वार्थकत्वमित्यन्ये अत्रेदं बोध्यं नीलं घटं करोतीत्यादौ घटपदे

त्तरद्वितीयया कर्मत्वस्याभिहितत्वया नीलपदोत्तरंद्वितीयान प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नीलं करोति घटं करोतीति पृथगेवान्वयः पश्चान्मानसो नीलघटयोरभेदावगम इति समाहितं तिङः कृत्तद्धितेति परिगणनं तु नाश्रयणीयमित्याशयः यद्वा याचितमंडनन्याये नैकस्मिन्नेव कर्मणि घटपदादिव नीलपदादपि द्वितीयेति पक्षस्तदा साधुत्वार्थकत्वप्रवादः अत एवोक्तं भाष्ये अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्योपि द्वितीयेति विशेष्यसमानविभक्तिकत्वं विशेषणस्य न्याय्यमिति भावः तद्यथा ईश्वरसुत्दः स्वयं निर्धना अपि तत्धनेन धनफलभाजस्तद्वत् भाष्ये तु पक्षांतरमप्युक्तं अथवा कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकर्मत्वस्योक्तावपि भीष्मगतकर्मत्वबोधनाय भीष्मपदोत्तरमपि द्वितीयावश्यकीत्यस्मिन्पक्षे भीष्मरूपकर्माभिन्नं कटरूपं कर्मेत्यर्थः एवं च विशेषणविभक्तेरभेदे वृत्तिकल्पनं निर्मूलं पदार्थभेदे द्वंद्वः पदार्थतावच्छेदकभेदे कर्मधारय इति तार्किकानां प्रवादः अत्र पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं तच्च पदार्थतावच्छेदकसाधारणं तत्रापि प्रकारतारूपविषयतासत्वात् एवं च नीलघटयोरभेद इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकयोर्नीलत्वघटत्वयोर्भेदादेव द्वंद्वः इष्टमेव प्रमाणप्रमेयप्रयोजनेत्यादि गोतमसूत्रेपि प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावेपि पदार्थतावच्छेदकयोः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोर्भेदादेव द्वंद्वः अथैवं द्वंद्वापवाद एकशेष इति प्रवादविरोधः घटाइत्यादौ पदार्थतावच्छेदकस्यापि भेदाभावेन द्वंद्वप्राप्त्याऽपवादत्वासंभवात् यत्तूक्तं जगदीशेन घटा इत्या

दौ व्यक्तिभेदसत्वात् द्वंद्वस्याप्युपपादने घटकलशावित्यत्र पदबोध्यभेदसत्वात् द्वंद्वापत्तेः नहि तत्रैकशेषः संभवति विरूपत्वादि
ति तदभ्युत्थं विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकेन तत्राप्येकशेषस्य दुर्वारत्वात् यत्तु तार्किकैकदेशिनः एकशेषः कृतद्वंद्वाना
मेवान्यथा श्रूयमाणपदोत्तरमेकवचनप्रसंगादिति तन्न। कृतद्वंद्वानामेकशेषे करौ कराइत्यत्र द्वंद्व एव प्राणितूर्यसेनांगानामित्येकवद्भावापत्तेरि
ति चेदत्राहुः पदार्थशब्दः पदजन्यप्रतीतिविषयपरः घटे विशेष्यता घटत्वे च प्रकारता रूपासेति घटा इत्यादौ नीलघटयोरभेद इ
त्यादौ च पदार्थभेदसत्वात् यत्तु पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वंद्वः एकशेषेपि हरयइत्यादावेव अयवादत्वप्रवादोपि तत्रैव द्वंद्वप्राप्ते
ति तन्न घटोयं घटोयमिति प्रयोगवत् व्यक्तिमात्रविवक्षायां घटघटावित्यस्यापि प्राप्त्या तत्राप्येकशेषस्यावश्यकत्वात् एतेनावि
शिष्य एवैकशेषः एकघटशब्दादेव बहुवचनेनानेकघटबोधसंभवात् सकृदुच्चरितः सकृदर्थं गमयतीति न्यायस्याप्रामाणिक
त्वात् हरयइत्यादावपि सति तात्पर्ये युगपदनेकबोधे इष्टापत्तिरेवेति परास्तम् हरिहरीइत्यादिद्वंद्ववारणायैकशेषस्यावश्यक
त्वात् किंच पदार्थतावच्छेदकभेदस्यैव नियामकत्वे एकस्मिन्नपि पुंसि दंडिकुंडलिनो गच्छत इति प्रयोगापत्तिः पदार्थतावच्छेद
कस्य दंडकुंडलादेर्भेदसत्वात् न च हित्वानन्वयः शंक्यः नीलघटयोरभेद इत्यादाविव पदार्थतावच्छेदके तदन्वयसंभवात् ग
दीधितिकृदनुयायिनस्तु एकपदार्थेऽपरपदार्थाभेदतात्पर्यसमासकत्वं कर्मधारयत्वं भेदतात्पर्यकत्वं द्वंद्वत्वमित्याहुः शाब्दि

बा॰ सु॰ कमते तु शब्दस्वरूपस्यापि शाब्दबोधे विशेषणतया भानान्नीलघटयोरित्यत्र नीलपदोपस्थाप्यघटपदोपस्थाप्ययोरित्यर्थः तत्र
११ विशेषणीभूतशब्दस्वरूपभेदात्पदार्थभेदादेव द्वंद्वः अतएव चासुरादैत्यदैतेयदनुजेंद्रारिदानवा इत्यत्र विरूपाणामपि समाना
र्थानामित्येकशेषो न भवति समानप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव समानार्थत्वात् संज्ञाशब्दे द्रव्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। एवं चेंद्रपद
वदभिन्नो मघवत्ववानिति बोधः ध्वनीनां सर्वेषामनित्यत्वात्तदभिव्यंग्यः स्फोट इवार्थवानिति सिद्धांतः तार्किकास्तु श्रूयमाण
पदानामेव वाचकत्वमिच्छंति यत्तु इदं पदमत्र शक्तमित्यर्थात्कोशे पदमेव पदार्थ इति तन्न। नामार्थयोरभेद इति न्यायविरो
धापत्तेः नन्वेकैकवर्णानां वाचकत्वे घकारमात्रश्रवणेपि घटबोधापत्तिः समुदायस्तु तेषामसंभवी वर्णानामाशुविनाशि
त्वादिति चेन्न तत्तद्वर्णानुभवजनितसंस्कारैस्तावद्वर्णगोचरायाः समूहालंबनात्मकैकस्मृतेः स्वीकारात् अत्रेदं चिंतनीयम् च
रमवर्णानुभवकाले तन्नाशानंतरं वा पूर्ववर्णस्मरणं कल्प्यते नाद्यः ज्ञानद्वययौगपद्यस्य तैरस्वीकारात् न द्वितीयः उद्बोधका
भावात् न तु पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभव एव तावद्वर्णस्मरणहेतुरिति चेन्न संस्कारानुभवस्मरणा
नां समानविषयकत्वेन कार्यकारणभावात् एतेन तावद्वर्णसंस्कारैः समूहालंबनात्मकमेकं स्मरणमुत्पद्यत इत्यपास्तम् उद्बो
धकाभावात् किंच समूहालंबनस्वीकारे घकारटकारोमकार इत्यतो घटमित्यस्य वैलक्षण्यानापत्तेः सरोरस इत्यनयोर्वैलक्ष

ष्यानापत्तेश्च नत्वेकस्मरणविषयाणांवर्णानांपौर्वापर्यसंभवः अथयेनक्रमेणानुभूतास्तेनैवक्रमेणस्मृत्यारूढाः शाब्दबोधं जनयंतीतिचेन्न क्रमेणानुभूतानामपिव्युत्क्रमेणश्लोकादौस्मरणदर्शनात् यत्तुवर्णानांप्रत्येकंस्फोटव्यंजकत्वंमिलितानां वेतिशाब्दिकमतेपिप्रागुक्तविकल्पाद्दोषइतितन्न घकारादिभिर्वर्णैरवयवव्यंजनद्वारासमुदायाभिव्यक्तेः यद्यपिगृहीतसंके तानांवर्णानांस्फोटव्यंजकत्वमगृहीतसंकेतानांवा आद्येतैरेवसिद्धौकिंतेन द्वितीयेतुसर्वस्यापिनद्बोधापत्तिरितितन्न अगृही तसंकेतैरपिव्यंजनात् अतएवागृहीतार्थकेप्येकंपदमितिव्यवहारः तस्मात्समूहालंबनव्यावृत्तएकंपदमित्यनुभवसाक्षिकआ नुपूर्वीविशेषविशिष्टःकश्चिदवयवीशब्दपदार्थःस्वीकार्यः सएवशाब्दिकानांस्फोटः अतएवघटादीनामतिरिक्तव्यंजकत्वंनतुत्रस रेणुपुंजात्मकत्वंविशकलितेष्वपिघटइतिबुध्यापत्तेरितिवैशेषिकाः यत्तुएकंपदमित्यर्थोनुभवोऽर्थैकत्वनिबंधनइतितन्न अर्थबोधाभावेपिपदत्वग्रहात् तदेवपदमितिबुध्येस्तज्जातीयविषयत्वेतज्जातीयंपदमितिव्यवहारापत्तेश्च किंचहरेवविष्णो वेत्यादावेकादेशेकृतेपदविभागासंभवेनसमुदायशक्तिरावश्यकी किंचोच्चारणभेदाद्भिन्नेषुव्यक्तिवादइवशक्त्यनापत्तेः(आनंत्यादिदोषात् अपिचानुपूर्वीविशेषविशिष्टस्यैवपदत्वेनसमूहालंबनेपदत्वानुभवोदुर्घटः यत्तुपूर्ववर्णध्वंसविशिष्ट चरमवर्णानुभवएवानुपूर्वीतितन्न। यत्रघकारमुच्चार्यप्रहरानंतरंटकारउच्चारितस्तत्रापिपूर्ववर्णध्वंसेसत्वेनातिव्याप्तेः॥

वा०सु० किंच श्लोकादौ पदविभागे क्रियमाणे शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तिः वर्णानां पौर्वापर्यस्य पदविभागात्प्रागिवोत्त
१२ रत्रापि समत्वात् अपि च घटमानय देवदत्तेत्यादौ यदि प्रथमक्षणे घटपदस्मरणं द्वितीयादिक्षणे आनयनादिस्मरणं तदा तृती
यादिक्षणे पूर्वस्मरणस्य नाशाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तदवस्थैव अतो युगपत्तेषां स्मरणमित्यभ्युपेयं तदुक्तं वृद्धायुवानः
शिशवः कपोताः स्थले यथामी युगपत्पतंति तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवंतीति एवं च गिरिर्भुक्तमं
ग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावपि समूहालंबने पदार्थानां विशेषविषयत्वाविशेषात् अन्वयासत्त्यभावाच्छाब्दबोधाभाव इति तां
र्किकप्रवादविरोध इत्यलम् ते च स्फोटा अष्टौ यूपः सूप इत्यादौ वर्णभेदेनार्थभेदाद्वर्णा अपि वाचका इति वर्णस्फोटः प
दवाक्यस्फोटौ तूक्तावेव पदादौ वर्णादयो न संतीति अखंडः पदवाक्यस्फोटः वर्णपदवाक्यानां च जातिरेव वाचिकेति व
र्णपदवाक्यजातिस्फोटः अत्रेदं तत्त्वम् परा पश्यंती मध्यमा वैखरीति चतुर्विधा वाक् तथा हि भगवतो जगत्सिसृक्षं
या मायापुरुषावाविर्भवतः तत्र त्रिगुणं पदव्यक्तं तस्माद्विंदुरूपाच्छब्दाद्ब्रह्मनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं नादमात्रमुत्प
द्यते तदेव जगदुपादानं परा वागित्युच्यते बिंदुरेवास्य जगतो व्यंजनात् तदुक्तं भारते क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दा
र्थकारणं प्रकृतेर्बिंदुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परा स्वरूपज्योतिरेवांतः परा वागनपायिनी तस्यां दृष्टस्वरूपा

यामधिकारो निवर्त्तत इति श्रोत्र विषया वैखरी हृदयदेशस्था मध्यमा पश्यंती तु लोकव्यवहारातीता योगिनां त्वस्ति तत्रापि प्र
कृति प्रत्यय विभागः तदुक्तं भारते प्राणवृत्तिरनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते प्राणवृत्तिरनुक्रम्य प्राण व्यापार माश्रित्य अ
विभागात्तु पश्यंती सर्वतः संहृतक्रमा स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्ति निबंधनी
प्राणवृत्तिनिबंधनीति प्राण एव स्थानाभिघातद्वारा तद्धेतुत्वेनापि वर्तत इत्यर्थः हरिरप्याह वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यंत्याश्चैत
दद्भुतं अनेकतीर्थभेदायाः त्रय्या वाचः परं पदमिति अनेकतीर्थभेदायाः नामाख्यातादिभेद भिन्नायाः परा या योगिनामपि
प्रकृति प्रत्यय विभागो नास्तीति त्रय्या इत्युक्तं तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक् परिमिता नि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः॥
गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंतीति तथा च हरिवंशेपि अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय इति
स्फुटत्यर्थो स्मादिति स्फोटो नित्यशब्दः अत एवाक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकस्य सादृश्याद्वर्णेषु प्रयोगः सादृश्यं च नित्यत्वेनैव
तत्र नित्यत्वं व्यवहारनित्यापेक्षमित्येके आकाशवत्तन्निष्ठशब्दस्यापि नित्यत्वं व्यंजक विरहाच्च न सर्वदोपलंभ इत्यन्ये॥ ध्व
निशब्देन वैखरी वागुच्यते स्फोटशब्देन मध्यमा वागुच्यते अत एव सर्वे सर्वार्थवाचका इति प्रवादः शब्दमात्रस्यार्थमात्रस्य
च ब्रह्मोपादानकत्वेन तत्तो भेदाभावात् अत एव नित्यः शब्दार्थसंबंध इति प्रवादः अत एवोक्तं योगवाच स्य त्येस र्वे चरा

ब्दाः सर्वार्थाभिधाने समर्था ईश्वरसंकेतस्तु प्रकाशक इति अतएवोक्तं न्यायवाचस्पत्ये सर्गादिभुवां महर्षिदेवताना
मीश्वरेण साक्षात्कृतः संकेतस्तद्व्यवहारादस्मदादीनामपि सुग्रहः संकेत इति सर्वेषामर्थानां सर्वशब्दैः संबंधश्च योगिप्र
त्यक्षगम्य एव तेषामुभयरूपता परा प्रत्यया नातु अतएवोक्तं हरिणा व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदिति क्वचि
त्संज्ञिनि संज्ञाया नियमो व्यवहारायेत्यर्थः यथास्मदीय शास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति पुरुषव्यापारात् आग वाचक
स्य पुरुषव्यापारेण वाचकता कर्त्तुं न शक्यते शब्दार्थसंबंधस्य नित्यत्वादिति तदाशयः अतएव घटपदस्य घटे संकेते सति तद
र्थबोधो भवत्येव ननु व्यवहाराय नियम इत्ययुक्तं वृद्धिरादैजित्यादि सूत्राणां संकेत प्रकाशकत्वेन विधित्वस्यैव न्याय्य
त्वादिति चेत्सत्यं यथा विद्यमाने एव घटे नीलो घट इति नीलसंबंधः पुरुषेण बोध्यते न तु तत्र नीलादियोगः क्रियते तत्र
नील एव न पीत इति नियमः फलति तदुक्तं हरिणा वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः अकृत्रिमोभिसंबंधो
विशेषणविशेष्यवदिति शक्त्यवच्छेदः शक्तिसंकोचः विशेषणविशेष्यवदित्यस्यार्थ उक्त एव अतएव तत्र वाचक
ताबोधनेपि तदनुत्पादनान्न शब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वं पाणिन्यादिसंकेतग्राह्यत्वात्संज्ञानामनित्यत्वप्रवादः वृ
द्धिशब्दस्यादैक्ष्वेव प्रयोग इत्यत्र पाणिनीच्छाया एव नियामकत्वाच्च यदृच्छा शब्दत्वव्यवहारः अतएव स्वेच्छया संज्ञाः

क्रीयंते इत्यपि प्रवादः गौणमुख्यव्यवहारस्तु प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबंधन एव अत एवोक्तं हरिणा सर्वशक्तेस्तु तस्यैव श
ब्दस्यानेकधर्मणः प्रसिद्धिभेदाद्गौणत्वं मुख्यत्वं चोपचर्यत इति गौणमुख्यार्थबोधकः शब्द एव प्रकरणादिरूपनिमित्ता
भावाच्च न सर्वस्य युगपत्प्रकाशनम् सर्वशक्तेरित्यस्य व्याख्यानमनेकधर्मण इति गोशब्दस्य गोत्वजातौ प्रसिद्ध्या मु
ख्यत्वं वाहीके त्वप्रसिद्ध्या गौणत्वमित्यर्थः। शक्तिर्नाम शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव अत एव पुरोवर्तिपदार्थं दृष्ट्वा वाचकजि
ज्ञासया कोयमिति प्रश्ने देवदत्तोयमित्युत्तरं अत एवोक्तं पातंजलभाष्ये संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः
स्मृत्यात्मको योयं शब्दः सोर्थो योर्थः स शब्द इति इतरेतराध्यासः परस्परात्मिकतारोपः अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासो
ऽध्यासः स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञात एव संकेतः शक्तिबोधक इति सूचितम् कः शब्दः कोर्थ इति प्रश्ने घट इत्ययं शब्दो
घट इत्ययमर्थ इति सामानाधिकरण्योत्तरदर्शनाच्छब्दार्थयोरध्याससिद्धिः अत एव रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभंगः पिनाकिन इ
त्यादौ शब्दार्थयोरप्यभेदेन व्यवहारः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यादावपि अभेदेनैव निर्देशः अभेदस्याध्यस्तत्वाच्चभे
दव्यवहारोपि अस्यार्थस्यायं वाचक इति अत एवोक्तं हरिणा तादात्म्यमुपन्यस्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशका इति अत्रैव शब्दे
न तादात्म्यस्यातात्त्विकत्वं सूचितम् यत्तु शब्दशब्दार्थयोरभेदे अग्न्यादिशब्दैर्मुखदाहापत्तिरिति तन्न उक्तयुक्त्या तादात्म्य

स्यारोपितत्वेन दाहकत्वादिशक्तेरभावात् लक्षणायावृत्त्यंतरत्वमयुक्तं बोधकता रूपायाभगवदिच्छायावाशक्तेर्लाक्षणिके
प्यविशिष्टत्वात् शाब्दबोधेवृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं तत्रवृत्तित्वस्यशक्तिलक्षणावच्छेदकत्वेगौरवाच्च ननुगं
गापदस्यगंगातीरेशक्तिस्वीकारेस्वारसिकप्रयोगापत्तिरितिचेन्न तत्रगंगापदस्याप्रसिद्धत्वात् अतएवहरिपदस्यक्कीबा
दिवाचकत्वाविशेषेपिनझटितितेषांप्रत्ययः अतएवहनधातोर्गतौशक्तित्वेपिनस्वारसिकःप्रयोगइतिदिक् घटकर्मत्व
नं मानयँकृतिरित्यादौपदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वादन्वयबोधापत्तिवारणायाकांक्षाहेतुः यस्यपदस्ययस्तदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वया
नुभावकत्वंतत्पदेतत्पदवत्त्वमाकांक्षा ननुनीलपदेविनापिघटमानयेत्यादावन्वयदर्शनान्नीलघटयोराकांक्षासिद्धयेभेदबो
धाभावेसमानविभक्तिकपदांतराभावएवप्रयोजकोवाच्यः तथाचघटकर्मत्वमितिनिराकांक्षत्वेतिव्याप्तिरितिचेन्न तत्रा
कांक्षासत्त्वेपियोग्यताविरहेणशाब्दबोधाभावात् एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबंधोयोग्यता वह्निनासिंचतीत्यादावयोग्य
त्वान्नदोषः ननुएकेत्यादिपदविशेषणंवापदार्थविशेषणंवाआद्येएकधातुपदोपस्थाप्ययोःफलव्यापारयोःपरस्परमन्वय
बोधानापत्तिः द्वितीयेतुप्रमेयत्वेप्रमेयत्वमित्यादौपदार्थभेदाभावादव्याप्तिरितिचेन्न पदार्थेपदार्थसंसर्गस्यविवक्षितत्वात्॥
अव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिः तेनगिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौनबोधः ननुपदजन्यसमूहालंबनेसकलपदार्थोपस्थि

तिसत्त्वादासत्तिरस्त्येव अन्यथा काव्यादावन्वयवाक्याच्छाब्दबोधानापत्तिरिति चेत्सत्यम् अव्यवहितपदार्थोपस्थित्यनुकूल
व्यापार एवासत्तिः एकपदानंतरमपरपदे क्वचिदुच्चारणं क्वचिज्ज्ञातीतीच्छेव व्यापारः श्लोकादौ पदतात्पर्यप्रदर्शनार्थैव योजनाश
क्यम् द्रुकवाक्ये विशिष्टकस्यैव व्यापारः कारकत्वं नाम क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिषट्कान्यतमान्वयित्वं दुह धातोर्विभागा
नुकूलव्यापारोर्थ इति विभागरूपफलाश्रयत्वाद्गोः कर्मतेति तार्किकास्तन्न फलद्वयार्थत्वे गोः पयो दुग्धे इति पंचम्यनापत्तेः नचा
पादानत्वविवक्षया सेति वाच्यं तथा सति ग्रामान् त्यजतीत्यस्याप्यापत्तेः क्रियान्वितेति विशेषणस्याप्यर्थत्वाविषयादपि
क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तदपि न वर्षासु भवति वर्षाभूरित्यत्र विभक्त्यभावेन कारकत्वानापत्तौ यणनापत्तेः
तन्मते लक्षणाभ्युपगमेन विभक्त्यनुसंधानस्याप्यभावात् अनुसंधाने वा नटश्रुतमित्यादौ कारकत्वापत्तौ कारकाद्दत्तश्रुतयोरि
त्युदात्तत्वापत्तिः एतेन फलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्यपास्तम् गां दोग्धीत्यत्राऽव्याप्तेरित्यलम् अनादित्वमनपभ्रष्टत्वमभ्युदययोग्य
त्वं वा साधुत्वम् बोधकत्वं तत्त्वमित्युक्तौ गाव्यादावतिव्याप्तेः शक्तत्वं तत्त्वमित्युक्तौ विकरणानामसाधुतापत्तेः टिघुभादिसंज्ञा
सु अभ्युदययोग्यत्वाभावेऽपि अनपभ्रष्टत्वादेव साधुत्वम् देशभाषया क्रियमाणानां कूचीमचीत्यादीनामसाधुत्वमेवं आ
धुनिकनाम्नां संकल्पादौ प्रयोगस्तु भ्रांत्यैव कृतं कुर्यादित्यादिनियमात् असाधुशब्दानां त्वानंत्यान्न शक्तत्वम् अर्थबोध

स्तुसाधुस्मरणद्वाराः व्युत्पन्नानांतुशक्तिभ्रमाद्बोधः अन्येत्वाहुः बोधकतारूपाशक्तिरपभ्रंशेष्वपिदुर्वारेव॥ ॥इतिश्री
मंदवीदत्तात्मजरामसेवकतनूद्भवकृष्णाचार्यकृतोवादसुधाकरः समाप्तिमियात् ॥ श्रीशंकरप्रसन्नोस्तु॥शुभंभवतु॥
वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनतुयत्नतः॥काशीसंस्कृतमुद्रायामङ्कितेयंविचक्षणैः॥१॥काश्यांत्रिपुरभैरवीसन्निधौश्रीउश्नुतबाबू
माहबबाबूफतहनारायणसिंहजीत्यभिधायुजोनिकेतनेकाशीसंस्कृतमुद्रायन्त्रेऽङ्कितम्॥सम्वत्१९२३॥ ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्
पत्र९	त्वेनतु
पङ्क्ति१०	
त्वेतुनतु	

॥ इतिवादसुधाकरः समाप्तः ॥